

*Елена Налбантова*¹

КОЛКО КНИГИ Е ИЗДАЛ НЕОФИТ БОЗВЕЛИ?²

Elena Nalbantova

HOW MANY BOOKS DID NEOFIT BOZVELI PUBLISH?

*На акад. Иван Радев,
по повод 75-тата му годишнина*

Neofit Petrov Hilendarets, also called Bozvely, claimed to have authored eight books. But literary historians researching the literature of the Bulgarian National Revival have only found seven thus far. This paper attempts to present all facts supporting the case for the existence of an eight book by this author, who is one of the founders of the Bulgarian-language clerical Christian literature in the more recent history of the country. Summarizing the presented data, the author expresses her expectation that the still-missing *A Brief Interpretation of Liturgy* („Кратко тълкование на литургията“) could be found during field research in some of the places of Christian worship in the country.

Keywords: *Neofit Bozveli, books, plague, Kalofer, Samokov*

Неофит Петров Хилендарец, наречен Бозвели, според собствените му изявления е автор на осем книги, но литературоведите, изследващи Възрожденската литература на български език, до момента са установили само седем от тях. В настоящата статия се проследяват всички данни, които подкрепят тезата за загадъчната осма книга на този автор, един от основоположниците на българоезичната християнско-църковна литература от по-новата история на страната. В обобщението на изложената информация се изказва очакването, че все още липсващото „Кратко тълкование на литургията“ може да бъде открито при теренни проучвания в някое от местата за богослужения по нашите земи.

Ключови думи: *Неофит Бозвели, книги, чума, Калофер, Самоков*

Колко книги е издал архимандрит Неофит Петров Хилендарец, наречен Бозвели? Според учените-възрожденисти – седем, според самия Неофит Бозвели – осем.

В днешните български книгохранилища действително се съхраняват седем отделни книги, отпечатани от НБ³ през 1835 г. в Крагуевац, в наскоро откритата Княжеска сръбска книгопечатница (Стоянов 1957: 265), а и нито един изследовател досега не е попаднал на достоверна писмена следа, говореща за наличие на осма, свързана с него. Притежаваме обаче свидетелство от самия НБ, непривличано досега от учените. В началото на останалото в ръкопис свое мемоарно-биографично съчинение „Кратко начертание жизни священнослужителя Неофита Димчовича“⁴, в което за себе си авторът говори като за „архиман. Неофит“, той собственоръчно е записал: „[...] го призва архиман[дрит]

---

¹ **Елена Налбантова** (Elena Nalbantova) – д-р, професор по Българска възрожденска литература във Филологическия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, e.nalbantova@ts.uni-vt.bg, <https://liternet.bg/publish2/enalbantova/bibl.htm>

² При създаването на предлагания текст получих помощ от магистър богослов Пламен Иванов, от г-н Иван Иванов – уредник към ИМ – Котел и от г-н Славейко Докузов – уредник към ИМ – Самоков, за което им изказвам благодарност.

³ Поради многократното повтаряне на името, нататък в текста то ще бъде изписвано предимно с инициалите НБ.

⁴ При изписването на заглавия и цитати от старопечатни книги и ръкописи от времето на Възраждането специфичните графемии са заменени с приетата днес ортография.

и му даде от осмочастните си книги [...]“ (Бозвели 2003: 166). Не бихме могли да допуснем, че НБ е проявил невнимание или разсеяност при вписването колко свои книги е дарил на ученика Николай (дякон Неофит) Димчович, тъй като той скрупулозно е уточнил, че освен „осмочастните си книги“ му дава „и една граматика Мразовича и няколко гроша“ (Бозвели 2003: 166).

На темата за „книжовна проява на отец Неофит Бозвели, която не е стигнала до нас“, се спира Иван Радев във фрагмент от книгата си „Архим. Неофит Петров Котленец или все още непознатият Бозвели“ (Радев 2011: 273). Под заглавие „Какво свидетелства Славейков за книжовника“ в Част 4 на изследването ученият привлича спомени на двама заслужили възрожденци, доживели следосвобожденската епоха. Това са свидетелство на Димитър Паничков, на което се позовава Петко Славейков в първия опит за биография на НБ, печатан през 1895 г. (Славейков 1895), и епизод от автобиографията на Никола Бацаров (Бацаров 1986), писана през 1884 г. От изложението се разбира, че авторът приема, че в двата цитирани спомена става дума за едно и също съчинение, не стигнало до издаване. „Редно е – пише по този повод Ив. Радев – то да намери мястото си сред „обявените, но неиздадени“, сред „погребаните“ книги на Възраждането. А и не трябва все още категорично да третираме ръкописа като пропаднал [...]“ (Радев 2011: 278).

В „Кратко начертание жизни...“ НБ говори не за ръкопис, а за книга, различна от познатите ни седем. Разказаното от Дим. Паничков и Ник. Бацаров подсказва, че те говорят не за едно, а за две съчинения, които техният учител е подготвял по различно време. От свидетелството на НБ е видно, че той е успял да издаде само едното от тях, поради което и говори за осем свои книги.

В спомена на Дим. Паничков, който П. Р. Славейков цитира, е казано: „Той [...] много книги издаде [...] Тия книги бяха: „Краткое тълкование на литургията“, шестях книги⁵ и „Пространен катихизис“ (Славейков 1979: 240). Според автобиографията на Ник. Бацаров учителят му обяснявал, че „[...] аз след два-три месеца, като свърша Евангелието, за което ме е задължил търновският владика да го препиша и наредя по черковното служение да се чете наред, без да се търси по зачало, ще отида да го печатам [...]. Това стана на 1837 лято, когато съм бил на 19 и съм щял да постъпя в двадесетгодишна възраст. [...] Подир това събитие учителят остави Сокола⁶ и отиде да печата Евангелието“ (Бацаров 1986: 21). Като знаем, че Никола Бацаров е роден на 9 март, неговият спомен потвърждава и конкретизира разсъжденията на Ив. Радев, че НБ „прекръпява даскалската си дейност“ в манастира „някъде през месец март 1837 г.“ (Радев 2011: 277).

Димитър Паничков посочва заглавие, докато Никола Бацаров не се ангажира с това, но подробно описва съдържанието на ръкописа, върху който НБ работи, когато през 1837 г. е учител в Соколския манастир. Описанието на поставената от търновския владика Иларион Критски задача насочва към създаването на Изборно или наричано още Напрестолно евангелие, апракос, което би трябвало да притежава всеки храм, тъй като то се ползва от свещеника при ежедневното богослужение. Като илюстрация на нуждата от такъв труд ще напомня, че „Кирил и Методий изпърво са превели само апракос-евангелието [...]“ (Старобългарска литература 1992: 135).

Съобразявайки се с нивото на компетентност на свещениците, а и с осигуреността с богослужебни книги на българските църкви, НБ фактически тръгва по стъпките на Софроний Врачански. С ясното съзнание „веднож да будет начало“ той издава през 1806 г. първата новобългарска печатна книга, която съдържа не пълния превод на Новия завет, а Тълковно (учително) евангелие, предназначено за ползване в неделните дни. Тъй като в края на неделното богослужение „се произнася проповед за нравствената програма на християнството, изяснена и изтъкувана върху основата на събитията от Свещеното Евангелие [...]“ (Кенанов 2017), Софроний подготвя именно тази книга, разбирайки потребността от готови тълкувания. До времето, в което според Ник. Бацаров НБ се посвещава на създаване на Изборно евангелие на разбираем език, са минали 30 години, книгопечатането на български мъчително се е утвърдило и до края на 1836 г. са отпечатани 54 различни заглавия (Янев, Налбантова

⁵ „Славеноболгарское детоводство за малките деца. [...] сочиненно на шест части за шесте оученични чини [...]“ е енциклопедия от шест книги: I Буквар и др.; II „Разни нравоучения“ и др.; III „Славено-болгарска граматика“ и др.; IV „Аритметическое руководство“; V „Краткое политическое землеописание“; VI „Предручний послателник“, т.е. учебник за писане на писма.

⁶ Манастирът „Св. Успение Богородично“ край Габрово, наричан Соколски, е основан през 1833 г. от Йосиф Соколски.

2012). Между тях само две са преводи на части от Новия завет, но така необходимото за ежедневното богослужение Напрестолно евангелие не е създадено. Съпоставката на спомените и мемоарния текст, които привличам тук, води до извода, че и подготвеният от НБ ръкопис не стига до издаване и именно той би могъл да бъде включен в списъка на „погребаните“ възрожденски книги.

Важен детайл в спомена на Ник. Бацаров е думата „препиша“ – „Евангелието, за което ме е задължил търновският владика да го препиша и наредя по черковното служение“. В случая има две възможности – или под „препиша“ Ник. Бацаров е разбирал „препиша като превода“, или НБ е ползвал нечий вече направен превод, за да го структурира като Напрестолно евангелие. В дисертацията си „Библията и Българското възраждане“ основателят на американската историческа българистика Джеймс Ф. Кларк представя свод на многобройните, останали в ръкопис, опити за превод на Новия завет на български език през 20-те години на XIX в., с които по един или друг начин е свързан търновският митрополит (Кларк 2007: 129–139). Българските учени са издирили документални свидетелства, че към времето, за което говори Ник. Бацаров, Иларион Критски възлага на утвърдения филолог Неофит Рилски да преведе от гръцки на български Новия завет (Радкова 1983: 97). Първите части обаче са готови на по-късен етап, така че НБ не би могъл да ги ползва за своята компилация.

Докато споменът на Ник. Бацаров е доста сигурно фиксиран чрез рождената година на автора си, разказаното от Дим. Паничков и НБ изисква известно уточняване. Макар от края на 50-те години на XIX в. името на Дим. Паничков да е документирано чрез книгите и вестниците, които издава като печатар, и макар той да доживява до 1909 г., сведенията за детството и младостта му са оскъдни (Гергова 2004: 330). Не е установено дори точното време на раждането му, което се търси между 1808 и 1810 г. В спомен, писан по покана на Никола Начов, когато авторът е минал 90-те години⁷, той разказва: „[...] по Дибичово време – 1829 г. [...] в Калофер дойде [...] Неофит Бозвели, остана изповедник в „Св. Атанаса“ [...]. Аз му слугувах. Направи ме отпърво анагнос⁸, а после се задяхих⁹. При него седях две години и изучих черковния ред [...]. Но появи се чумата в 1832 или 1833 г. Хората се пръснаха. Свещениците избягаха в мъжкия манастир [...], а дядо Неофит [...] отиде в Котел и после в Свищов. Аз останах в Калофер [...]“ (Неофит Бозвели 1979: 7).

Споменът, цитиран от П. Р. Славейков, който е разказан години по-рано, е предаден по следния начин: „При него живях три години, научих черковното правило и отметнах се от калугерството. Захвана чумата на 1833 г., той замина за България, в Котел [...]“ (Славейков 1979: 225).

Важното е да отбележим, че спомените на Дим. Паничков, прасани като писма до Ник. Начов, макар и очевидно споделени доста по-късно, са значително по-точни от онези, които Петко Славейков преразказва във време, когато вече е болен и паметта му не е така свежа. Като се спира на последния Славейков труд „Отец Неофит Хилендарец или Бозвели“, публикуван в годината, когато авторът след поредица от инсулти умира, Мих. Арнаудов пише: „Бодрият някога водач и писател [...], загубил е много от проникателността на ума си, живостта на фантазията си, сигурността на паметта си – и не ще може да изпълни възложената му от редакцията на Сборник за народни умотворения задача тъй сполучливо, както е вършил това по-рано в подобни случаи“ (Арнаудов 1930: 27).

П. Р. Славейков не е запомнил колко години Дим. Паничков учи при НБ в Калофер, но съпоставката с други, документално подкрепени факти показва, че по някое време през 1832 г. Хилендарецът вече отново е работел в Свищов. Като се позовава на „Всеобщий кондик на славяноболгарското училище Божественаго Преображения“, авторът на книгата „Свищов (Принос за историята му)“ Ст. Ганчев установява, че през 1832 г. НБ е получавал в това училище заплата като „дидакал“ при Емануил Васкидович (Ганчев 1996: 80).

Твърдението на Дим. Паничков, че в Калофер има чума през 1832 или 1833 г., се нуждае от допълнително уточнение. Известно е, че през 1833 г. чума има напр. в Търново (Драганова 1994: 24). За Котел летописецът Жендо Вичов твърди, че чумна епидемия се появява през 1824 г.: „[...] на 1824 година яви са в Котел, пак от Бога данна болест сиреч чума и са распрасна сички Котел по селата и

⁷ Споменът е споделен в писмо до Никола Начов (Начов 1903) и в някои детайли се различава от този, който Петко Славейков цитира 8 години по-рано.

⁸ Анагнос (гр. *anagnōstés*) – в случая: доброволен млад прислужник при богослужение.

⁹ Дякон (гр. *diákonos*) – лице с първата и най-ниска степен от християнските свещенослужители.

седяха едно ляту, и измряха много хора [...]“ (Киров 1895: 364)¹⁰. За Самоков се е запомнило, че епидемия има през 1814 г. (Семерджиев 2014: 231). Следващата чумна епидемия, която обхваща нашите земи от 1836 до 1839 година, в Калофер се разразява през 1837 г. Както за първата, и за нея Ник. Начов съобщава крайно лаконично: „Стари хора помнеха двете чуми, особено последната, в 1837 г. (и за нея разправяха най-фантастични измислици) [...]“ (Начов 1990: 389). От есента на 1837 г., но за цели три години поради гъстотата на застрояването на селището (Генов 2013: 33–37), чума върлува и в Котел, в която по някои сведения измират около 1 500 души (Тонев 2018: 72). Жендо Вичов конкретизира, че „нея есен 1837 зафана чумава болест: сиреч чумава година, [...] и селото са беши разбягало по околните села и през зимата си додоха защо през негу ляту до 20 души умираха на ден, и кара до 2 и 3 години ама по-малку и негу време тя болест я имаши по сичку Румели [...]“ (Киров 1895: 368). В писмо от 22 юни 1838 г. до Ю. Венелин В. Априлов съобщава, че в Българско „чумата [...] най-сетне минала“ (Априлов 1968: 271). Не ни остава друго, освен да се доверим на Дим. Паничков, че заради чума през 1832 г. НБ е напуснал Калофер и вероятно през Котел се е завърнал в Свищов, където основно пребивава от 1814 г. и където през 1832 г., както вече стана дума, е получавал заплата като помощник на главния учител. Според Мих. Арнаудов „вероятно в течение на 1832 и на част от 1833 двамината [...] съставят ония шест части на Детоводството, които се печатат през 1834 – 35 в Крагуевац и Белград“ (Арнаудов 1930: 263).

Дим. Паничков вярно е запомнил и времето на пристигане на Хилендареца в Румелия – 1829 г. За това свидетелства съхранило се във френски превод Изложение до Високата порта, изпратено от НБ на 1 септември 1844 г. Имайки предвид края на поредната Руско-турска война, или казано с думите на Дим. Паничков „Дибичово време – 1829 г.“, в Изложението НБ пише: „Намирайки се по това време в Свищов, аз бях пратен от мухафис Нури ефенди паша¹¹ в Сливен, за да узная за съдбата на тези българи и да ги отклоня, ако е възможно от това преселване отвъд Дунав“¹² (Смоховска-Петрова 1964: 169).

Въпреки, че в някои изследвания се поставя въпросът къде точно Дим. Паничков е бил ученик на НБ (Радев 2011: 273), в спомена, споделен с Ник. Начов, ясно е фиксирано мястото на срещата между двамата и това е Калофер – родното селище на обучавания. Като знаем, че хронологията на живота на Хилендареца, въпреки усилията на учените, и до днес е крайно объркана и неясна, това сведение е важно. То уточнява, че две години – между 1829 и 1832 – НБ пребивава в Калофер като проповедник и килиен учител.

От „Кратко начертание жизни ...“ е видно, че във времето, когато НБ подарява книгите си на Николай Димчович, осмата вече е отпечатана. Ще цитирам един по-голям фрагмент от биографията, който дава доста времеви ориентири: „[...] се запали градът от чумата [...] побягнали они [Николай Димчович и майка му – Е.Н.] [...] И по малко време, преставши болестта, прибрали се паки [...] в дома си, [...] И он начал паки да следова учението си в училището при учителят си [...] и за малко време изучил взаимната наука [...] и вместо учителя си, он преподавал на учениците [...] И тако [...] преминува архиман[дрит] Неофит Хилендарец на 1836-го през Самоков, познайнец самоковскаго учителя, учившийся в Сищовското училище при учителя Хрисанта (Христакия). [...]“ (Мати Болгария 2003: 165–166).

Освен назованата от НБ 1836 г., цитираният откъс съдържа два факта, които ще изясним, за да сме сигурни доколко посочената от него година е вярна. Единият е свързан с времето, в което в Самоков върлува чумна епидемия през 30-те години на XIX в. Другият – с уточняване на името на учителя, за когото НБ споменава, и на времето, по което той работи в Самоков.

От краеведското проучване на Христо Семерджиев знаем, че действително чумата се появява в Самоков по-рано, отколкото в по-северните части на Българско: „През XIX в. на два пъти върлувала чумата: на 1814 и на 1836 г. И двата пъти българското население бегало в гората и живело там в колиби, за да се изолира от чумавите“ (Семерджиев 2014: 231). Пак от книгата на Хр. Семерджиев

¹⁰ Тук и при други цитирания на Летописа съм си позволила адаптация на текста към днешния правопис. – Е.Н.

¹¹ Мухафис (тур. muhafis) – управител. Ефенди (гр. authéntēs през тур. efendi) – господин. Паша (тур. paşa) – генерал.

¹² Има се предвид масовото преселение на българи по време и след войната в новозавладените от Русия територии.

разбираме, че учителят, за когото говори НБ, е Николай Христович Тонджоров, „другар на Христаки Павлович“: „Той се условил за учител в Самоков – пише Хр. Семерджиев – на 1834 г. и увел същата година взаимната метода.“ (Пак там: 125)

***

Можем да си представим какъв обем и какво съдържание е имала подготвената от НБ книга „Краткое тълкувание на литургията“, като съпоставим от една страна неговите налични издания, а от друга – аналогични по тема възрожденски произведения.

Книгите в 6-томника „Славеноболгарское детоводство“ са предназначени „за малките деца“ и това вероятно определя техния обем. Отделните учебници са между 48 и 91 страници, формат осмина (Стоянов 1957: 265)¹³. Най-обширно е политическото землеописание, най-кратка – аритметиката. Шестте томчета имат светски характер и са предназначени за набиращото скорост в разпространението си взаимно (белланкастерско, алилодидактическо) училище. Много характерно за голяма част от ранните ни учебници е съчетаването на религиозно и нерелигиозно знание. Това е един от специфичните белези на епохата на Българското възраждане, което цели както да издигне християнската култура на българина, така и да насочи вниманието му към околния свят. Симбиозата между религиозното и светското е осъществена още в първия светски учебник – „Буквар с различни поучения“ (Рибен буквар, I изд., 1824 г.), където П. Берон включва дял молитви. В следващия учебник, който е издаден чак 9 г. по-късно от Христаки Павлович, още в заглавието е уточнено, че съдържа „Аритметика [...] окончавающа с един месецослов праздничен“. Аритметиката заема 72 с., а месецословът би могъл да излезе като отделна книга от 46 с., съизмерима с издадените след 2–3 години помагала на НБ и Емануил Васкидович.

Стремежът да се издигне и светското, и религиозното знание на учениците може да бъде наблюдавано и при НБ, чиито учебници заемат знаково място в еволюцията на българската школка книжнина. С шесттомника той прави важна стъпка, като от една страна остава при характерния за Просвещението култ към енциклопедичното знание, но от друга, макар и под общо заглавие „Славеноболгарское детоводство“, обособява отделните научни дисциплини в различни учебници. Заедно с това подготвя и помагала, въвеждащи в религиозно познание – кратка свещена история, катехизис, тълкувание на литургията.

„Краткая священная история и священный катихисис“, които НБ издава доста инцидентно (Арнаутов 1930: 275), са оброчени от два текста, от които е видно, че и тази книга е предназначена за обучение. Изданието се състои от две части съответно от 54 с. („Сокращение на свещенната история“) и от 97 с. („Свещенний катихисис [...] то ест кратко православное оучение на християнската вяра“), формат осмина. В началото на книгата е сложено „Предисловие к любезним читателем“, с. I–XVI, а между двете части на 14 страници е отпечатано обръщение към обучаващата се младеж, завършващо с подпис Писател (Краткая священная история 1835).

Всяка от двете части има своя заглавна страница, което може би подсказва, че са обединени в едно книжно тяло при отпечатването. Изданието е представено като „Чяст первая“. Какво точно е планирал авторът да съдържа „Част втора“, е невъзможно да установим, но това не би могло да е Напрестолното евангелие, тъй като – както е видно от спомена на Ник. Бацаров – на неговото създаване НБ се отдава в месеците, след като вече е издал другите си книги, в това число и обозначената като „Чяст первая“, и е подарил осемте на Ник. Димчович. Ето защо на следващите страници ще се опитам да конструирам единствено книгата, наречена в спомена на Дим. Паничков „Краткое тълкувание на литургията“.

Споменът подсказва част от причините, поради които НБ се е заел със задачата да създаде „Краткое тълкувание на литургията“. Една от тях е нуждата от помощ за слабообразованите свещеници при осъществяване на богослужението, която става още по-належаща във времето след сключването на Одринския мирен договор през септември 1829 г., с който приключва Руско-турската война. Както са установили учените, “[...] само в десетилетието между 1831 и 1840 г. са построени повече от 40 селищни черкви, срещу 10–12, сходни по обем и значение, за почти едновековния предходен период [...]”

¹³ Всички, споменати в настоящата статия книги, са достъпни в дигиталната колекция на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

(История 1985: 427). Другите причини вероятно са първото задължение на НБ като таксидиот – да служи литургия (Арнаутов, 1930: 238), както и липсата на подобна книга на български език до 1837 г. Димитър Паничков свидетелства, че действително основна задача на НБ са били богослужението и подготовката за неговото извършване на местни младежи: „[...] в Калофер дойде от Хилендарския манастир като таксидиот дядо Неофит Бозвели, [...] и прибра в килиите да учи на четене и пеене в черкова десетина момчета. [...] При него [...] изучих черковния ред [...] и помагах [...] на новия поп [...]“ (Неофит Бозвели 1979: 7).

В набора от старопечатни книги откриваме няколко, които още в титулите си сочат тълкуването на литургията като своя тема. За необходимостта от подобна книга можем да съдим от обстоятелството, че във всяко десетилетие между 1837 и 1875 г. е осъществявано подобно издание. По аналогичен на търсената Бозвелиева книга начин е озаглавено публикуваното 30-тина години след неговия замисъл „Кратко изъяснение на божествена литургия. Побългарил е архимандрит Натанаил Атонско-Зографский [...] 1864“ (Кратко изъяснение 1864). То е във формат осмина и се състои от 42 с. Също формат осмина, но по 56 с. са други две книги, имащи за обект изясняването на литургията. Едната е издадена през 1858 г., като в подзаглавието е уточнено, че е „нарядил Х. П. Марков ученик в централн[ото] училище у Пловдив“ (Кратко повествование 1858). Втората излиза през 1875 г. и е дело на видния възрожденски учител Димитър Душанов (Кратко тълкувание 1875). Освен тълкуване на литургията обаче в двете книги са отделени страници и на други теми: първата разказва „за святата църква и за нейните съдове и одеяния и за божествената литургия“, а във втората са отделени страници за „тълкуванието на по-главните празници, които празнува Православната Черква“.

В предговора към втората книга преводачът Дим. Душанов оценява високо стойността ѝ: „Ето още книже, което ни е толкова нужно, че без което не можем. То е назначено от съчинителя си да го прочита сякой православен християнин, та да ся научи от него да цени и уважава сичко, що се върши, кога се служи в черкова [...]“ (Аретов 1988: 105). Изданието обаче е посрещнато крайно отрицателно от Хр. Ботев, който във в. „Знаме“ пише: „Неуморимият труженик в нашата педагогическа литература г-н Д. Душанов е превел от руски език книгата „Кратко тълкувание на божествената литургия“ от поп Йонна Николски. Защо ли г-н Душанов не преведе и следующото знаменито съчинение: „О глупостех и безумий болгарских мудрословеснейших и мусикословеснейших ослов прослепителей“. Това творение би било твърде полезно за нашите учители и свещеници“ (Ботев 1875: 55).

Трябва да направим уточнението, че съществува огромна разлика в целите, които водачите на общността си поставят през 30-те и през 70-те години на XIX в. По времето, когато Душанов издава „Кратко тълкувание на божествената литургия“ „най-прогресивните мислители, а те са и народни водачи, издигат идеята за разделяне на църквата и образованието [...]“ (Аретов 1988: 105). През 30-те години на XIX в. това разделение не само не е на дневен ред, а напротив: издигането на християнската култура на българския човек е сред първите задачи на ранновъзрожденската ни интелигенция. Ето защо книгата, подготвена от Д. Душанов, логично предизвиква присмеха на готвещите се за въстание хъшове, докато тази на НБ се вписва в контекста на десетилетието и действително е „твърде полезна за нашите учители и свещеници“.

Най-близко до времето, в което НБ подготвя „Краткое тълкувание на литургията“, излиза творба, сочеща описателно в заглавието си освен „кратко тълкувание [...] на божествената литургия“, още пет теми. От общо 108-те ѝ страници във формат осмина за тълкуването на литургията са отделени само 44 (Краткое тълкувание 1837). След обяснение „що е литургия“ под формата на въпроси и отговори са разяснени целият ход и смисъл на ритуала. Книгата е изготвена от Райно Попович, който по това време е учител в Карлово. Освен в началото на предисловието той подчертава, че изданието е провокирано не толкова от липсата на такива книги, колкото от факта, че „по-многого от тях са писани или на елински, или на славянски език, които всякий ги не разумява, и ако и да ги разумява някой на славянски, но где да ги намери“.

През 1846 г. книгата е преиздадена от книгопродавеца Хаджи Найденов, което подсказва, че първото издание не само се е изчерпало за по-малко от 10 години, но и издателят е преценил, че второто издание също ще намери купувачи. На заглавната страница Хаджи Найденов го мотивира като направено „заради просвещението на православните християни и чада нихни“ (Краткое тълкувание 1846).

Сравняването на изброените книги в частта, посветена на тълкуване на литургията, показва еднаквост както на съдържанието, така и на структурата (въпрос-отговор). Можем да предположим, че и подготвената от НБ книга е имала същия вид и обем от около 40-42 страници.

***

Естествено възниква въпросът, защо до днес не е оповестен нито един открит екземпляр от оската книга на Неофит. Загадката, къде е пропаднала отпечатаната преди 1836 г. книга би могла да намери отговор в друга част от спомена на Димитър Паничков, възстановен от Петко Славейков. Преди да изброи книгите, които Н. Бозвели е издал, той е цитиран да твърди за книжовника, че „[...] когато отиде в Цариград [...], книгите му се спряха на гюмука¹⁴, тъй си и останаха неизвадени.“ (Славейков 1979: 240) Мих. Арнаудов допуска, че „след 1836 той [Бозвели – Е. Н.] ходи из страната да разпродава книгите си“ (Арнаудов 1930: 299). Остава ни надеждата, че при обиколката си авторът е оставил някъде по църквите „Кратко тълкование на литургията“ и при публикуване на резултатите напр. от осъщественото между 2011 и 2017 година „Описване, документиране и предписание за съхранение на книжовното ръкописно и старопечатно черковнославянско, гръцко и новобългарско наследство в православните храмове на Самоковската духовна околия“ (Малчев, Рангочев 2018) изследователите ще оповестят и екземпляр от него.

ЛИТЕРАТУРА

- Априлов 1968:** Априлов, В. *Съчинения*. Подбор и ред. П. Тотев. София: Български писател. // **Aprilov 1968:** Aprilov, V. *Sachineniya*. Podbor i red. P. Totev. Sofia: Balgarski pisatel.
- Аретов 1988:** Аретов, Н. *Димитър и Рахил Душанови*. София: Народна просвета. // **Aretov 1988:** Aretov, N. *Dimitar i Rahil Dushanovi*. Sofia: Narodna prosveta.
- Арнаудов 1930:** Арнаудов, Мих. *Неофит Хилендарски Бозвели 1785 – 1848. Живот – дело – епоха*. Издава Св. синод на Българската църква. София: Печатница Художник. // **Arnaudov 1930:** Arnaudov, Mih. *Neofit Hilendarski Bozveli 1785 – 1848. Zhivot – delo – epoha*. Izdava Sv. sinod na Balgarskata tsarkva. Sofia: Pechatnitsa Hudozhnik.
- Бацаров 1986:** Бацаров, Ник. *Животоописанието ми*. София: Изд. на Отечествения фронт. // **Batsarov 1986:** Batsarov, Nik. *Zhivotoopisaniето mi*. Sofia: Izd. na Otechestveniya front.
- Бозвели 1979:** Бозвели, Н. *Неофит Бозвели, Г. С. Раковски, Добри Чинтулов, Бачо Киро Петров, Васил Друмев – в спомените на съвременниците си*. София: Български писател. // **Bozveli 1979:** Neofit Bozveli, G. S. Rakovski, Dobri Chintulov, Vacho Kiro Petrov, Vasil Drumev – v spomenite na savremennitsite si. Sofia: Balgarski pisatel.
- Бозвели 2003:** Бозвели, Н. *Мати Болгария*. София: Захари Стоянов. // **Bozveli 2003:** Bozveli, N. *Mati Bolgariya*. Sofia: Zahari Stoyanov.
- Ботев 1875:** Книжевни известия. // *Знаме*, г. I, бр. 14 от 2 май. // **Botev 1875:** Knizhevni izvestiya. // *Zname*, g. I, br. 14 от 2 may.
- Ганчев 1996:** Ганчев, Ст. *Свищов (Принос за историята му)*. Свищов: МФ „Ал. Константинов“. // **Ganchev 1996:** Ganchev, St. *Svishtov (Prinos za istoriyata mu)*. Svishtov: MF „Al. Konstantinov“.
- Генов 2013:** Генов, Г. *Котел и Котленско. Спомени и бележки*. София: Ваньо Недков. // **Genov 2013:** Genov, G. *Kotel i Kotlensko. Spomeni i belezhki*. Sofia: Vanyo Nedkov.
- Гергова 2004:** Гергова, А. *Българска книга. Енциклопедия*. София: Pensoft. // **Gergova 2004:** Gergova, A. *Balgarska kniga. Entsiklopediya*. Sofia: Pensoft.
- Драганова 1994:** Драганова, Т. и др. *Хроника Търновският край през Възраждането*. В. Търново: ПИК. // **Draganova 1994:** Draganova, T. i dr. *Hronika Tarnovskiyat kraj prez Vazrazhdaneto*. V. Tarnovo: PIK. //
- История 1985:** *История на България. Т. V*. София: Издание на БАН. // **Istoriya 1985:** *Istoriya na Balgariya. T. V*. Sofia: Izdanie na BAN.
- Кенанов 2017:** Петко Р. Славейков и книгата „Софроние“. // XVI Национална конференция „Библиотеки – Четене – Комуникации“. В. Търново. // **Kenanov 2017:** Petko R. Slaveykov i knigata „Sofronie“. // XVI Natsionalna konferentsiya „Biblioteki – Chetene – Komunikatsii“. V. Tarnovo. – <https://www.academia.edu/34896412> (достъп: 10.10.2018)

¹⁴ Гюмурак – (от лат.-тур. gümruk) мито, митница.

- Киров 1895:** Киров, Г. Летописът на Женда Вичов от Котел. // *СбНУНК*, кн. XII, 1895, 359–378. // **Kirov 1895:** Kirov, G. Letopisat na Zhenda Vichov ot Kotel. // *SbNUNK*, kn. XII, 1895, 359–378.
- Кларк 2007:** Кларк, Д. Ф. *Библията и Българското възраждане*. София: ИК МаК. // **Klark 2007:** Klark, D. F. *Bibliyata i Balgarskoto vazrazhdane*. Sofia: IK MaK.
- Кратко изъяснение 1864:** *Кратко изъяснение на божествена литургия*. Побългарил е архимандрит Натанаил Атонско-Зографский и напечатал в полза на общото в Скопие училище. Браила, Румъно-българска книгопечатница на Христо Д. Ваклидова. // **Kratko izayasnenie 1864:** *Kratko izayasnenie na bozhestvena liturgiya*. Pobalgaril e arhimandrit Natanail Atonsko-Zografskiy i napechatal v polza na obshtoto v Skopie uchilishte. Braila, Rumano-balgarska knigopечатnitsa na Hristo D. Vaklidova.
- Краткая священная история 1835:** *Краткая священная история и священный катихисис*. Первому преведени из елиногреческаго диалекта сочинени же на славеноболгарскаго и издани в ползу славеноболгарской юности от Неофита Архимандрита Хилендарца родом же Котленца. Чяст первая. В Белграде у Княжеско-сербской типографий. 1835. // **Kratkaya svyashtenaya istoriya 1835:** *Kratkaya svyashtenaya istoriya i svyashteniy katihisis*. Pervomu prevedeni iz elinogrecheskago dialekta sochineni zhe na slavenobolgarskago i izdani v polzu slavenobolgarskoj yunosti ot Neofita Arhimandrita Hilendartsa rodom zhe Kotlentsa. Chast pervaya. V Belgrade u Knyazhesko-serbskoj tipografij. 1835.
- Кратко повествование 1858:** *Кратко повествование за святата цръква и за нейниту съдове и одеяния и за божествената литургия*. Нарядил Х. П. Марков, ученик в централ. училище у Пловдив. Печятал Д. Ангелов, книгопродавец. В Белград, в Правителствената книгопечатница. // **Kratko povestvovanie 1858:** *Kratko povestvovanie za svyatata tsrakva i za neyniti sadove i odeyaniya i za bozhestvenata liturgiya*. Naryadil X. P. Markov, uchenik v tsentral. uchilishte u Plovdiv. Pechyatat D. Angelov, knigoprodavets. V Belgrad, v Pravitelstvenata knigopечатnitsa.
- Краткое толкование 1837:** *Краткое толкование на божественият храм и на колкото са в него священи сосуди и одежди и на обикновените последования, на божествената литургия и на святите церковни таинства*. Собрано из различни церковни списатели и сочинено на греческаго языка от г. Димитрия Н. Дарваря. Нине же от греческаго на славеноболгарскаго языка преведено и на свят своим иждивением издано от Райна Поповича, жаравнянина, Карловския школи елино-греческаго учителя. Издание первое. Kirchen-Unterricht. В Будиме граде, писмени кралевскаго всеучилища Венгерскаго. // **Kratkoe tolkovanie 1837:** *Kratkoe tolkovanie na bozhestveniyat hram i na kolkoto sa v nego svyashteni sosudi i odezhd i na obiknovenite posledovaniya, na bozhestvenata liturgiya i na svyatite tserkovni tainstva*. Sobrano iz razlichni tserkovni spisатели i sochineno na grecheskago yazika ot g. Dimitriya N. Darvarya. Nine zhe ot grecheskago na slavenobolgarskago yazika преведено i na svyat своим izhdiveniem izdano ot Rayna Popovicha, zharavnyanina, Karlovskiya shkoli elino-grecheskago uchitelya. Izdanie pervoe. Kirchen-Unterricht. V Budime grade, pismeni kralevskago vseuchnlishta Vengerskago.
- Краткое толкование 1846:** *Краткое толкование на божественият храм и на колкото са в него священи сосуди и одежди и на обикновените последования, на божествената литургия и на святите церковни таинства*. Собрано из различни церковни списатели и сочинено на греческаго языка от г. Димитрия Н. Дарваря. А от греческаго на славеноболгарскаго языка преведено и на свят издано от г. Райна Поповича Жеравнянина, Карловския школи елино-греческаго учителя. И нине же сос позволением г. Р. П. у вторий пут на свят издано заради просвещението на православните християни и чада нихни сос иждивението от г. Хаджи Найдена Иоановича учителя, жителя татарпазарджчанина, ревнителя болгарскаго просвещения и книгопродавца по всея Славеноболгария. В Букурещ. Напечати ся в типографията у Йосифа Копайнига. // **Kratkoe tolkovanie 1846:** *Kratkoe tolkovanie na bozhestveniyat hram i na kolkoto sa v nego svyashteni sosudi i odezhd i na obiknovenite posledovaniya, na bozhestvenata liturgiya i na svyatite tserkovni tainstva*. Sobrano iz razlichni tserkovni spisатели i sochineno na grecheskago yazika ot g. Dimitriya N. Darvarya. A ot grecheskago na slavenobolgarskago yazika преведено i na svyat izdano ot g. Rayna Popovicha Zharavnyanina, Karlovskiya shkoli elino-grecheskago uchitelya. I nine zhe sos pozvoleniem g. R. P. u vtoriy put na svyat izdano zaradi prosveshteniето na pravoslavnite hristiyani i chada nihni sos izhdivenieto ot g. Hadzhi Naydena Ioanovicha uchitelya, zhitelya tatarpazardzhchanina, revnitelya bolgarskago prosveshteniya i knigoprodavtsa po vseya Slavenobolgariya. V Bukuresht. Napechati sya v tipografiyata u Yosifa Kopyayniga.
- Кратко тълкувание 1875:** *Кратко тълкувание на божествената литургия, съставено от Священника Йоанна Николский, и допълнено с тълкуванието на по-главните празници, които празнува Православната Черква*. Превел Д. Т. Душянов. Издава Книжарницата на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук и Велес. Печатница на Българското Отделение Іанко С. Ковачев и С-ие. [Виена]. // **Kratko talkuvanie 1875:** *Kratko talkuvanie na bozhestvennata liturgiya, sastaveno ot Svyashtennika Ioanna Nikolsky, i dopalнено s talkuvaniето na po-glavnitи prazdnitsi, koito prazdnuva Pravoslavnata Cherkova*. Prevel D. T. Dushyanov. Izdava Knizharnitsata

на Hr. G. Danov v Plovdiv, Ruschuk i Veles. Pечатnitsa na Balgarskoto Otdelenie Ianko S. Kovachev i S-ie. [Viena].

- Малчев, Рангочев 2018:** *Археография и етнология.* // **Malchev, Rangochev 2018:** *Arheografiya i etnologiya.* – https://www.slav.uni-sofia.bg/images/stories/documents/sid/Rosen_Malchev.pdf
- Начов 1903:** Начов, Ник. Градиво за историята на калоферските училища. // *Училищен преглед*, г. VIII, 1903, кн. 1, с. 6–8. // **Nachov 1903:** Nachov, N. Gradivo za istoriyata na kaloferskite uchilishta. // *Uchilishten pregled*, g. VIII, 1903, kn. 1, s. 6–8.
- Начов 1990:** Начов, Ник. *Калофер в миналото.* София: Земиздат. // **Nachov 1990:** Nachov, Nik. *Kaloferv minaloto.* Sofia: Zemizdat.
- Радев 2011:** Радев, Ив. *Архим. Неофит Петров Котленец или все още непознатият Бозвели.* София: Обединена редакция за книги и периодика „Мисъл“. // **Radev 2011:** Radev, Iv. *Arhim. Neofit Petrov Kotlenets ili vse oshte nepoznatiyat Bozveli.* Sofia: Obedinena redaktsiya za knigi i periodika „Misal“.
- Радкова 1983:** Радкова, Р. *Неофит Рилски и новобългарската култура.* София: Наука и изкуство. // **Radkova 1983:** Radkova, R. *Neofit Rilski i novobalgarskata kultura.* Sofia: Nauka i izkustvo.
- Семерджиев 2014:** Семерджиев, Хр. *Самоков и околността му. Принос към историята им от турските завоевания до Балканската война.* Самоков: Исторически музей. // **Semerdzhiiev 2014:** Semerdzhiev, Hr. *Samokov i okolnostta mu. Prinos kam istoriyata im ot turskite zavoevaniya do Balkanskata vojna.* Samokov: Istoricheski muzey.
- Славейков 1895:** Славейков, П. Р. Отец Неофит Хилендарец, или Бозвели. // *СбНУНК*, кн. XII, 1895, 379–398. // **Slaveykov 1895:** Slaveykov, P. R. Otets Neofit Hilendarets, ili Bozveli. // *SbNUNK*, kn. XII, 1895, 379–398.
- Славейков 1979:** Славейков, П. Р. *Съчинения. Т. III.* София: Български писател. // **Slaveykov 1979:** Slaveykov, P. R. *Sachineniya. T. III.* Sofia: Balgarski pisatel.
- Смоховска-Петрова 1964:** Смоховска-Петрова, В. *Неофит Бозвели и българският църковен въпрос (нови данни из архивата на А. Чарториски).* София: Издание на БАН. // **Smohovska-Petrova 1964:** Smohovska-Petrova, V. *Neofit Bozveli i balgarskiyat tsarkoven vapros (novi dannii iz arhivata na A. Chartoriski).* Sofia: Izdanie na BAN.
- Старобългарска литература 1992:** *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник.* Съст. Д. Петканова. София: Петър Берон. // **Starobalgarska literatura 1992:** *Starobalgarska literatura. Entsiklopedichen rechnik.* Sast. D. Petkanova. Sofia: Petar Beron.
- Стоянов 1957:** Стоянов, М. *Аналитичен репертоар на българската възрожденска книжнина. Т. I.* София: Наука и изкуство. // **Stoyanov 1957:** Stoyanov, M. *Analitichen repertoar na balgarskata vazrozhdenska knizhnina. T. I.* Sofia: Nauka i izkustvo.
- Тонев 2018:** Тонев, В. *Котел през Възраждането.* София: Велко Тонев. // **Tonev 2018:** Tonev, V. *Kotel prez Vazrazhdaneto.* Sofia: Velko Tonev.
- Янев, Налбантова 2012:** Янев, С., Ел. Налбантова. *Атлас на българската литература 1740–1877.* Пловдив: Жанет 45. // **Yanev, Nalbantova 2012:** Yanev, S., El. Nalbantova. *Atlas na balgarskata literatura 1740–1877.* Plovdiv: Zhanet 45.